

संगीतातील काल-विशिष्टता

अशोक दामोदर रानडे (रसिकपिया)

(मूळ प्रसिद्धी - माहिती उलपब्ध नाही)

काही महिन्यांपूर्वी एक मजेशीर योग आला. एकाच दिवशी, लागोपाठ, बालगंधर्व व मास्तर कृष्णराव यांचे साथीदार हरिभाऊ देशपांडे यांचे पेटीवादन व निखिल बॅनर्जी यांचे सतारवादन असे कार्यक्रम ऐकावयास मिळाले. हरिभाऊंनी बालगंधर्व डोळ्यासमोर उभे केले तर निखिलबाबूंनी समोर रविशंकर व विलायत खां यांच्या प्रतिमा तरळत ठेवतानाच स्वतःचा असा ठसा उमटविण्याची खटपट केली. तसे पाहता या घटनेत काही फारसे वेगळे आढळणारही नाही कदाचित. पण या दोन्ही कार्यक्रमांच्या निमित्ताने काही सांगीतिक प्रश्नांनी मनात उचल खाल्ली. व त्या संदर्भात या योगायोगाची गंमत वाटली इतकेच.

झाले काय की हरिभाऊंचे वादन ऐकताना बालगंधर्व-युगात गेलो आहोत, असे वाटू लागले. हे युग चालू युग नसून मराठी संगीत-परंपरेतील एका वैभवशाली पण भूतकालात जमा झालेल्या कालखंडाची साक्ष पटविणारे आहे, ही जाणीव प्रामुख्याने होऊ लागली. उलटपक्षी निखिलबाबूंच्या कार्यक्रमात आजच्या पण काहीशा स्थिरपद झालेल्या वादनशैलीच्या मेलनाचा प्रयत्न दिसला. वेगळ्या शब्दात सांगावयाचे तर हरिभाऊंनी सर्व तपशीलांसह संपन्न असे बालगंधर्व-संगीत-दर्शन घडविले व ते सांगीतिकदृष्ट्या कलापदवीस पोचले हे पटूनही ते संगीत कालचे आहे, आजचे नव्हे, असे वाटले. व निखिलबाबूंचे वादन त्या दिवशी रंगलेले नव्हते, म्हणजे कलादृष्ट्या यशस्वी झाले नव्हते, तरीही आजचे वाटते. संगीतात 'कालचे-आजचे' प्रकार कसा उद्भवतो असा प्रश्न पडला व त्याचाच विचार आज प्रस्तुत आहे.

● संगीताचे कालमापन म्हणजे काय?

विशिष्ट संगीत हे आजचे वा कालचे आहे, असे आपण म्हणू शकतो, याचाच अर्थ असा की संगीत हे कालनिबद्ध आहे. विशिष्ट कालाशी नाते सांगणे, म्हणजे त्या कालाची अशी एखादी खूण, एखादा ठसा त्या संगीतावर असणे. संगीत कालविशिष्ट असते ते या अर्थाने.

पण वर हरिभाऊ आणि निखिलबाबूंच्या उदाहरणात दाखविल्याप्रमाणे कलापदवीस एखादा सांगीतिक प्रयत्न पोचणे, व दुसरा याबाबतीत अयशस्वी ठरणे यांचा संगीताच्या कालविशिष्टतेशी संबंध नाही. संगीत हे स्थलकालातीत असते, असे म्हणण्यात एक गोष्ट गृहित धरली जाते. ती ही की संगीत कालचे ठरणे म्हणजे कलादृष्ट्या त्याचे कनिष्ठत्व प्रस्थापित होणे. वास्तविक असे नसते. वहीनसचा पुतळा कालचा व मूर्ची 'वूमन' ही कलाकृती ही आजची असे म्हणण्यात कलादृष्ट्या श्रेष्ठ-कनिष्ठ मुळीच सूचित केले जात नाही. कालचे म्हटल्याने वहीनसच्या 'कलाकृती'पणात काही घट होत नाही व आजची म्हटल्याने मूर्च्या 'वूमन'मध्ये गुणवत्तेच्या दृष्टीने काही भरही पडत नाही. "कालचे-आजचे" या कलामूल्यगर्भ संज्ञा नाहीत. पण या संज्ञांनी दर्शविला जाणारा अनुभव हा सत्य आहे. व हे सत्य डावलून समीक्षा करणे ही फसवणूक आहे.

कालचे-आजचे या कलामूल्यगर्भ संज्ञा नाहीत याचाच अर्थ असा की हे कालचे-आजचे पण अशा काही बाबतीत असते की ज्यांचा एखादी क्रिया-कलाकृती होणे व न होणे याच्याशी काही संबंध नसावा. निखिलबाबूंचे वाजविणे आजचे वाटणे याचा

संबंध, ते वादन कलापदवीस पोचण्याशी नसावा. व हरिभाऊंनी सादर केलेले बालगंधर्व-संगीत कलापदवीस पोचूनही आजचे वाटले नाही, कारण कलापद्धती गाठणे व कालचेपण यांचा प्राकृतिक विरोध नसावा.

आता दोन प्रश्न समोर उभे राहतात. एक म्हणजे कलादृष्ट्या कमी महत्त्वाच्या व परिहार्य अशा ज्या गोष्टींमुळे संगीताच्या कालविशिष्टतेचा बोध होतो त्यांच्या स्वरूपाचा शोध घेणे व नंतर या गोष्टींचाच कालाशी घनिष्ठ असा संबंध का येतो, याचा विचार करणे. शास्त्रीय संगीताच्या संदर्भात कालविशिष्टता जाणवते ती प्रथमतः राग व रागांचे चलन या बाबतीत. संगीतक्षेत्रात रागांचे व प्रचलित-अप्रचलित (वा अनवट) असे रागांचे वर्गीकरण झालेले आहे. अर्थात हे वर्गीकरण स्थूल आहे. कारण काल अप्रचलित मानला जाणारा राग आज प्रचलित होतो. परंतु या अप्रचलिताचे प्रचलितात रुपांतर होण्यास एके काळी अप्रचलित वाटणारा राग वारंवार गायला जाणे, हेच कारणीभूत असते, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

उदाहरणार्थ वीस-एक वर्षापूर्वी मधुवंती वा हंसकिंकिणी हे राग अप्रचलित वाटत होते. वारंवार तेच गाण्याचा प्रकार घडून हे राग अप्रचलितात मोडेनासे झाले. आज या रागांना अप्रचलित म्हणणे एखाद्या सांगीतिक Rip Van Winkle लाच शक्य आहे. याचाच अर्थ असा की एखाद्या कालखंडात तत्कालीन संदर्भात अप्रचलित समजल्या जाणाऱ्या रागांचा अधिक प्रचार करण्याकडे प्रवृत्ती असते. तर कधी ती नसते. याचा संबंध अर्थातच एखाद्या संगीताचा कार्यक्रम कलादृष्ट्या यशस्वी ठरतो की नाही याच्याशी प्रत्यक्ष व अपरिहार्य स्वरूपाचा नसतो. परंतु विशिष्ट कालखंडातील ती प्रवृत्ती तत्कालीन संगीताविष्काराची एक खूण बनते व या संदर्भात संबंधित कलाविष्कार कालविशिष्ट होतो.

● अप्रचलित रागांकडील वाढता ओढा

आज अप्रचलित राग गाण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागलेली आहे. दाक्षिणात्य संगीतपद्धतीतील रागांची मोठ्या प्रमाणावर आयात व त्यांचे हेतुपुरःसर संगोपन केले जात आहे, हे आजच्या कालाचे वैशिष्ट्य मानावयास पाहिजे. गेल्या पिढीतील एकंदर संगीताविष्कार व आजच्या पिढीतील संगीताविष्कार यात आजच्या पिढीचा अप्रचलित रागांकडे असलेला ओढा तिला कालच्या पिढीहून वेगळे काढतो.

कोणते राग गावयाचे याबरोबरच ते कसे गावयाचे याहीबाबतीत संगीतातील कालविशिष्टता जाणवते. गायकाच्या प्रवृत्तीनुसार व त्याच्या घराण्याच्या कायदानुसार रागाचे चलन बदलते, ही गोष्ट खरीच. पण तरीही सापेक्षतः विस्तृत कालखंडाच्या निरीक्षणानंतर सर्वसाधारण ठरणारी अशी एक प्रवृत्ती एकंदर संगीताविष्कारात आढळून येते. रागाच्या चलनाबाबत बोलावयाचे तर आज सर्वच रागांचे चलन विलंबित आलापचारीने भारावले आहे असे दिसेल. अगदी मध्यलयीनेच ज्यांची सुरुवात, अशा ग्वाल्हेर घराण्याबाबतही आज हे विधान करावयास हरकत नाही. चलन आलापचारीकडे झुकले आहे ही गोष्ट एकाच घराण्याच्या दोन गायकांनी (एक कालचा व एक आजचा) गायलेला एकच राग ऐकला असता सहज लक्षात येते. उदाहरणार्थ ग्वाल्हेर घराण्याचे एक आद्य पुरुष रहिमतखां व अगदी परवाचे ग्वाल्हेर-गायक बापूराव पलुस्कर या दोघांच्याही मालकंसच्या ध्वनिमुद्रिका ऐकल्यास रहिमतखांची काहीशी सदा चपलगती गायकी व बापूरावांचा द्रुत चीजेतसुद्धा आलापाकडे असलेला ओढा सहज लक्षात येतो. रागांच्या चलनाबाबत संगीतातील कालविशिष्टता दिसते ती अशी.

आलापचारीकडे एकंदर रागचलनाची ही जी एक प्रवृत्ती आहे त्यामळेच दुसरीही एक गोष्ट घडते. ती म्हणजे एकूण लय विलंबित ठेवणे. आलापांकडे ओढा वळल्यामुळे लय विलंबित ठेवावी लागते व आलापचारीकडे असलेल्या सार्वत्रिक प्रवृत्तीमुळे एकंदर सर्वच संगीताविष्कार संथ लयीचा उपयोग करण्याकडे झुकलेला दिसतो.

- **शब्दार्थ आणि संगीत यांचे नाते**

कालविशिष्ट म्हणण्यासारखी आणखी एक खूण म्हणजे शब्दार्थाना आजच्या संगीतात प्राप्त झालेले स्थान व एकंदर संगीत क्षेत्रात सुगम संगीताचे वाढलेले महत्त्व.

आज शब्दार्थाना संगीतात स्थान मिळते याचा अर्थ असा नव्हे की, चीजात काव्य आहे की नाही ते गायक व श्रोते प्रथम पाहतात. अर्थ इतकाच की आहेत त्या चीजा सादर करताना त्यात सूचित असलेल्या साचेबाज, ठोकळेबाज भावनाविष्काराच्या आधारे संगीताविष्काराचा प्रयत्न होतो. काव्यात अर्थ हा वाचकांना एका रीतीने फसविण्यासाठी असतो. खरे काव्य हे या अर्थापलीकडे असते. पण या अर्थाच्या आमीषाने ते काव्य वाचकांच्या गळी उतरविले जाते, अशी एक भूमिका आज मांडली जाते. काव्यातल्या अर्थाने अशी एक संवेदनाशील मनोवस्था तयार होते की, त्यामुळे काव्याचा आशय समजण्याची शक्यता निर्माण होते, असे या भूमिकेचे पुढले स्पष्टीकरण असते. आजची शब्दार्थावर अधिक लक्ष देण्याची प्रवृत्ती म्हणजे एकाद्वारे दुसरे कार्य सुलभ करण्याच्या याच प्रयत्नाचा आविष्कार होय.

आणि एका दृष्टिकोनातूनही या शब्दार्थप्रधानतेचा उलगडा होतो. तसे पाहिले तर "विस्तार व संकोचाद्वारे तीव्रीकरण" या दोन अवस्थांमध्ये संगीताची वाटचाल नेहमीच कमी-अधिक झुकून चाललेली आहे. नाद, स्वर, सप्तक येथपर्यंत अधिकाधिक सांगीतिक घटक मिळविण्यात विस्ताराकडे संगीतशोध झुकला होता. राग म्हणजे सप्तकाचे संगोपन संकोचाने करून तीव्रीकरणाकडे झुकण्याचा प्रकार होता. पुढे रागांच्या संख्येत भर टाकीत जाण्याचा 'विस्तार' अवस्थेचा आढळ व पुन्हा आता त्याच रागात पण शब्दार्थाद्वारे तीव्रीकरण साधण्याचा प्रयत्न, म्हणजेच संकोचाद्वारे तीव्रीकरण ही अवस्था असा हा आलेख आहे. रागांचा विस्तार करताना मार्ग खुंटला अशी जाणीव झाल्याने, संगीत-शोधात असलेल्या मानवी प्रज्ञेने शब्दार्थाचे आणि एक परिमाण संगीताविष्कारास देण्याचा प्रयत्न करणे ही या 'विस्तार-संकोच' यांच्या दरम्यान वाटचाल करणाऱ्या संगीताची एक अवस्था आहे.

अवस्था या अर्थातच कालनिबद्ध असतात. आज असलेल्या अवस्था उद्या टिकत नाहीत. आजची शब्दार्थप्रधानता ही या संदर्भात एक कालविशिष्ट अवस्था आहे. याचाच एक परिणाम म्हणून ख्वालियेसुद्धा रागविस्तार टुमरी शैलीच्या अंगाने करीत असताना दिसतात. व सुगम संगीताची वाढती लोकप्रियता हीही याच शब्दार्थाद्वारे तीव्रीकरण साधण्याच्या प्रवृत्तीचा एक आविष्कार होय.

- **शब्दार्थ आणि वाद्यसंगीत**

आतापर्यंत चाललेली चर्चा ही गायनाच्या संदर्भात अधिक झालेली आहे. पण तरीही त्यात उपलब्ध झालेले निष्कर्ष वाद्यसंगीताबाबतसुद्धा लागू पडतात असे आढळून येईल. राग व रागांचे चलन या बाबतीत काहीच अडचण भासणार नाही. शब्दार्थाद्वारे तीव्रीकरण हा प्रकार वाद्यसंगीताबाबत अशक्य वाटतो. पण याही बाबतीत एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. ती म्हणजे गेल्या काही वर्षात आपापल्या वाद्यांना स्वतंत्र कार्यक्रमाची वाद्ये म्हणून प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणाऱ्या पं. रविशंकर, विलायत खां वा बिसमिल्ला खां वा पं. गजाननराव जोशी इ. सर्वच वादकांनी आपल्या वादनात-गायनात शक्य ते सारे करण्याचा प्रयत्न चंग बांधून केलेला आहे. म्हणजे प्रत्यक्ष शब्दार्थाद्वारे तीव्रीकरण साधणे हे शब्दोच्चार वाद्यात अशक्य असल्याने या वादकांना जमले नसले तरी, शब्दार्थाद्वारे तीव्रीकरण साधताना स्वरलयादि निखळ नादाधिष्ठित घटकांच्या मेलनाचे जे जे प्रयोग गायक करतात, तेच या वादकांनी केलेले आहेत. खटके, मुरके, मीड इ. ची प्रचुरता ही याच प्रयत्नांची गमके होत. अशा तऱ्हेने वादकांबाबतही तीव्रीकरण सुगम संगीताच्या अंगाने ही अवस्था दिसतेच. संगीतातील कालविशिष्टतेच्या विचारात आतापर्यंत शास्त्रीय व सुगम शास्त्रीय संगीताच्या

संदर्भातच विचार केला. पण याला कारण इतकेच की अनेक वर्षांची परंपरा व परंपरेतील स्थिरपद झालेल्या संकेतांची विपुलता यामुळे कालसंबद्धतेमुळे संगीतात जाणविणारा बदल हा निश्चित व सहज दर्शविता येतो. व दुसरे कारण असे की कलापदवीस पोचलेल्या साऱ्याच संगीताविष्कारात एका अर्थाने शास्त्रीयत्व येत असते. इथे शास्त्रीयत्व याचा अर्थ इतकाच की त्यात एक नियमबद्धता, संयमपूर्ण संक्रमणशीलता व सातत्य असते. तेव्हा शास्त्रीय संगीताबाबत कालविशिष्टतेचा आढळ ज्यामुळे होतो अशा राग, चलन, लय, शब्दार्थप्रधानत्व याच गोष्टींचा (इतरांसहित) आढळ कोणत्याही संगीताविष्कारात होईल.

आता प्रश्न राहिला तो म्हणजे याच गोष्टी कालनिबद्ध, कालविशिष्ट का याचा विचार करणे.

● सांस्कृतिक घडामोडींचा परिणाम

तसे पाहिले तर याचे एक उत्तर तात्त्विकदृष्ट्या आधीच येऊन गेलेले आहे. संगीताच्या प्राणतत्त्वात वरील गोष्टींचा समावेश होत नसल्याने त्यांची हालचाल वा बदल, संगीतकृती कलाकृती होणे वा न होणे याच्याशी काहीही संबंध न ठेवता, होऊ शकते. एका अर्थाने याच बाबींची कालविशिष्टता असणे हा सांगीतिक नसून सांस्कृतिक प्रश्न ठरू शकेल.

समाजाच्या विशिष्ट अवस्थेत संगीताची विस्तारअवस्था समाजास कलादृष्ट्या असमाधानकारक वाटावी वा शब्दार्थासारख्या बाह्य व अप्रत्यक्षतः संबंधित गोष्टीद्वारा संगीतसिद्धी साधण्याची गरज भासावी याचे रहस्य एकंदर सांस्कृतिक प्रवाहाचे स्वरूप व त्याने घेतलेली वळणे यातच शोधावे लागेल. हा प्रयत्न विस्ताराने व आवाक्याने आजच्या विषयाबाहेरचा आहे. तेव्हा या प्रश्नाच्या उल्लेखावरच भागविले पाहिजे.

परंतु 'काल-आज' यावर श्रेष्ठ-कनिष्ठत्व ठरविण्याच्या सर्वसामान्य सांस्कृतिक संदर्भात संगीतातील श्रेष्ठ-कनिष्ठत्व त्याच्या कालचे-आजचेपणावर अवलंबून नाही, हा विचार लक्षात ठेवणे मात्र जरूर आहे. नव-कविता नव-नाट्य यांच्या चालीवर नव-संगीत शोधण्याच्या भारात आजच्या रूढीप्रमाणे नवीन राग, संध लय व शब्दार्थाद्वारे संगीतात अवतरणारी भावनाशीलता (की भावुकता?) यांनाच श्रेष्ठ संगीत समजताना मूल्यांची जागा तोडग्यांना दिली जाण्याचा महा-घोटाळा होत असल्याची जाणीव करून देणे जरूर वाटते. कालची कला व आजची कारागिरी यात कालची कला श्रेष्ठ आहे. आजची कारागिरी जवळची आहे पण हे कालायत्त देणे. याची मातब्बरी मर्यादित हे लक्षात न ठेवल्यास कलाक्षेत्राचे वातावरण दूषित होईल, व अशा वातावरणात अस्सल कलाविष्कारही गुदमरावयाचा, असे घडू न देण्याची जबाबदारी गाणाऱ्यांची, ऐकणाऱ्यांची त्याचप्रमाणे गाण्याविषयी लिहिणाऱ्यांचीही. म्हणूनच हा सारा प्रपंच!